

УДК: 165

Олександр Афанасьєв

ГУМАНІТАРНІ НАУКИ ТА НАУКОВІ МЕТОДИ

Підходи в гуманітарних дисциплінах, які орієнтуються на класичні ідеали науковості, розглядають метод в строгому сенсі, на відміну від розширювального нестрогого розуміння методу в інших підходах. Тенденція до посилення впливу строгих методів стикається з проблемою адекватності методу, подолати яку в плані зближення строгих і нестрогих підходів допоможе параметрична теорія систем.

Ключові слова: метод, гуманітарні науки, загальна параметрична теорія систем, науковість.

Подходы в гуманитарных науках, ориентирующиеся на классические идеалы научности, рассматривают метод в строгом смысле, в отличие от расширительного нестрогого толкования метода в других подходах. Тенденция к усилению влияния строгих методов сталкивается с проблемой адекватности метода, преодолеть которую в плане сближения строгих и нестрогих подходов поможет параметрическая теория систем.

Ключевые слова: метод, гуманитарные науки, общая параметрическая теория систем, научность.

Approaches in the humanities that focus on classical canons of science, consider the method in the strict sense, as opposed to the extended non-strict understanding of the method in other approaches. The trend towards increasing the influence of the first approaches to the problem is faced by the adequacy of the method, which can be overcome, in terms of convergence of strict and non-strict approaches, by parametric systems theory.

Keywords: method, science of humanities, general parametric systems theory, scientific character.

В теоретичних побудовах гуманітарних дисциплін термін «метод» вживається як мінімум в чотирьох смислах. По-перше, під методом розуміється чітка послідовність кроків по досягненню результату, що особливо характерно для строгих теорій класичної науки. Як правило, це раціонально заявлена і обґрунтована послідовність дій із застосуванням спеціальних засобів та інструментальних операцій. Серед загальнонаукових методів до таких належить, скажімо, метод дедукції, серед спеціальних методів – метод спектрального аналізу у фізиці або метод розкопок в археології. По-друге, метод розглядають як сукупність вимог, яка пред'являється до дослідницької діяльності і яка може бути сформульована з різним ступенем строгості і визначеності. Наприклад, художній метод розуміється досить виразно, але про суворість його

застосування говорити важко. По-третє, методом може виступати сама теорія, застосована для дослідження, де послідовність кроків досить умовна, хоча б у силу різноманіття компонентів теорії. Якщо теорія строга, то як метод вона буде відповідати класичним канонам науки, якщо ні, то вона буде методом у четвертому значенні. По-четверте, методом нерідко називають деякий підхід, що представляє собою одну або декілька ідей, а послідовність і характер дій залишається на розсуд дослідника. У деяких випадках підхід і метод чітко розрізняються, наприклад, системний підхід і системний метод, але найчастіше такої відмінності не проводять, що характерно для багатьох гуманітарних досліджень. Схоже, що в гуманітарних дисциплінах можна виявити [2] всі чотири, якщо не більше, сенсу вживання терміну «метод», які зазвичай не розрізняються. З одного боку це наслідок недостатньої розвиненості теоретичних побудов, з іншого – неусвідомлене прагнення гуманітаріїв надати статус науковості своїм міркуванням. У зв'язку з цим виникає питання: чи виправданий в гуманітаристиці термін «метод» виключно в першому сенсі або, іншими словами, наскільки можливі строгі наукові методи в гуманітарних дослідженнях? Аналіз умов такої можливості і є **метою статті**. Дана проблема актуалізується тією обставиною, що тільки в разі позитивної відповіді гуманітаристика або якась її частина може бути віднесена до розряду наук.

Чимало видатних авторів пов'язують гуманітарні науки з особливими методами, наприклад, «розуміючими». Ф. Шлейермахер вказував на необхідність співзвучності стану дослідника внутрішнього світу іншої особистості [21]. В. Дільтей особливо підкреслював роль «перенесення-себе-на-місце-іншого», емпатії, співпереживання, надаючи інтерпретації явний психологічний відтінок [9, с.145-146]. Тут метод розуміється скоріше в четвертому сенсі як деякий підхід. І хоча «методи», подібні емпатії, швидше свідчать про мистецтво дослідника, ніж містять упорядкований набір послідовних кроків, все ж відповідний рівень знань забезпечує можливість особливого «вживання» в іншу культуру. Це означає своєрідний настрій розуму і почуттів, коли дослідник розуміє, що саме знає, бачить і відчуває людина досліджуваної культури. Характерний приклад наводить У. Еко, коментуючи свій роман «Ім'я троянди»: «Одного разу на дачі ми палили багаття, і дружина докоряла мене, що я не дивлюся на іскри, як вони злітають до вершин дерев, до електричних проводів. Минув час. Вона прочитала главу про пожежу і запитала: «Значить, ти все-таки дивився на іскри?» Я відповів: «Ні. Але я знаю, як на них дивився б середньовічний чернець» [22, с.435].

Вживання в чужу культуру не може бути названо строгим методом дослідження, тим більше що в чистому вигляді воно неможливе, бо неможливо переселитися в інший час, забути про власну культуру, в якій живе і діє дослідник. Крім того, не цілком ясно, як суб'єктивне відчуття вживання і співпереживання перевести в інтерсуб'єктивну, незалежну від психологічного стану дослідника, послідовність дій, тобто тих складових методу в першому, строгому сенсі.

Іншим способом дослідження, який притаманний саме гуманітарному знанню, часто називають діалог культур. «Чужа культура тільки в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше ... Один сенс розкриває свої глибини, зустрівшись і зіткнувшись з іншим, чужим смислом; між ними починається немов би діалог, який долає замкнутість і однобічність цих смислів, цих культур ... При такій діалогічній зустрічі двох культур вони не зливаються і не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкриті цілісність, але вони взаємно збагачуються» [5, с. 334-335]. Ясно, що подібний діалог вимагає вивчення мови іншої культури, форм поведінки людей, сенсу їх символіки, тобто високого рівня знань, отримання яких вимагає чималої кількості різноманітних методів. Але сам діалог, також як і емпатія, не може бути зведений до певної послідовності пізнавальних дій.

Методи «вживання» в іншу культуру, діалогу культур не можуть бути названі науковими методами, так як не вказують ту загальнозначущу послідовність кроків, яка завжди давала б результат. Вони близькі до мистецтва, тому науковими методами їх можна назвати лише в розширювальному сенсі. Як правило, їх використовують гуманітарні концепції з нестрогими вимогами до методу, до формулювання законів. Вони обмежуються наративами, філософськими метанаративами, лінгвістичними фігурами та ін. Тут строгість методу підміняється ерудицією, інтуїцією, особливим чуттям, та іншими видатними суб'єктивними якостями дослідника.

Інші автори акцентували увагу на підходах, пов'язаних з індивідуальністю об'єктів гуманітаристики. Так народилася концепція індивідуалізуючих методів Риккерта, зокрема, стосовно історії [13, с. 44-128] і ідеографічних методів Віндельбанда, де термін «метод», по суті, означає підхід або сукупність вимог.

Більш строго виглядають герменевтичні процедури, особливо в спробах виробити конкретну методологію розуміння, наприклад в соціології, психології, антропології, без звернення до філософським узагальнень. Розробляються критерії валідності герменевтичних процедур, принципи адекватної інтерпретації та ін. Е. Бетті, наприклад,

в полеміці з Г. Гадамером намагається на відміну від філософської герменевтики надати «методологічної» герменевтиці риси строго працюючого методу. Він формулює спеціальні канони. Серед них: вимога відповідності реконструкції тексту точці зору автора і пов'язана з цим вимога автономності тексту, який володіє власною логікою; необхідність ввести в метод дослідження принцип так званого герменевтичного кола, коли єдність цілого проявляється через окремі частини, а сенс окремих частин проявляється через єдність цілого; канон актуальності розуміння, що припускає безглуздість повного усунення суб'єктивного чинника, оскільки для того, щоб реконструювати чужі думки, потрібно співвіднести їх із власним «духовним обрієм»; канон смислової адекватності розуміння, або канон герменевтичної змістової відповідності, спрямований на інтерпретатора, який вимагає від нього погоджувати власну життєву актуальність з поштовхом, що походить від об'єкта. У цих канонах Бетті вбачав критерій правильності та об'єктивності герменевтичної інтерпретації [6]. У подібних спробах виявляється потреба в уточненні методів гуманітаристики з метою підвищення їх суворості. Очевидно, що перше розуміння терміну метод як послідовності кроків вважається більш привабливим, хоча канони і вимоги Бетті до цього рівня не дотягують. Все ж можна констатувати усвідомлене рух у зазначеному напрямку. Бетті в таких прагненнях не самотній. Ю.Хабермас пропонує здійснити раціональну реконструкцію умов інтерпретації [18, с.51]. Е. Д. Хірш вважає можливою об'єктивну інтерпретацію літературного твору, що впливає з адекватного розуміння авторського тексту [17, с.122]. Мабуть, можна зафіксувати тенденцію гуманітаристики до обмеження терміну «метод» першим смыслом [3]. Проте іноді деякі автори, не розрізняючи різні смисли терміну «метод», не розуміючи різницю між методом і підходом, потрапляють у досить смішне становище. Так оригінальний дослідницький підхід М. Бахтіна, який використав поняття «меніппея» до творів Ф. Рабле і отримав значущі результати, використовується часом як метод. Неспроможність ототожнення підходу і методу очевидна при мінімальній методологічній грамотності. Вельми гнітючими виглядають результати «методу меніппеї» в роботах, які меніппеізують дитячі казки про Буратіно або Мойдодира [1]. Так, в меніппеїзації «Пригод Буратіно» О. Толстого, Мальвіна виявляється цивільною дружиною Горького М.Андреевою, Буратіно – самим Горьким, ляльковий театр – МХАТом, країна дурнів – Радянською Росією і т. д. [11] Чого тут більше: непрофесіоналізму, недостатньої методологічної підготовки, нерозуміння суті підходів і методів або неадекватності їх застосування?

На думку прихильників єдиної методології, гуманітарне знання повинно бути пов'язане з загальнонауковими методами, наявність яких нібито є свідченням науковості гуманітаристики. Тут метод розуміється, як правило, в першому сенсі, тобто, як чітка послідовність дій. У цьому плані особливу групу методів становлять структурно-семіотичні методи, які претендують на наукове пояснення тексту як певним чином організованою знаковою системою [10]. Привабливість такого методологічного підходу викликає до життя спроби зблизити герменевтичний та структурно-семіотичний аналіз [12]. Структурно-семіотичні методи близькі до строгого розуміння методу і разом з методами лінгвістичного аналізу (метод синхронних зрізів, дистрибутивний і трансформаційний аналіз та ін.) в цілому відповідають класичним вимогам. Вони дозволяють відповідні теорії вважати строго науковими, що практично нічим не відрізняються від природничонаукових, особливо якщо там застосовуються математичні методи.

З математичними методами свого часу пов'язувалися великі надії обнаукування гуманітаристики, адже прагнення до строгості, однозначності та інших класичних загальнонаукових критеріїв не чужі їй. Наприклад, в XX столітті лінгвісти усвідомили, що мова являє собою систему знакових відносин, причому байдужу до фізичній природі знаків, об'єктів і відносин. Оскільки математика також займається чистими відносинами, і природа об'єктів тут несуттєва, стало ясно, що мову можна вивчати математичними засобами. Правда, реальністю така можливість стала лише після того, як в XIX столітті математика стала будувати декількісні абстрактні моделі, що застосовні до більш широкої сфери, ніж відносини між величинами і просторовими формами. «Одним з результатів цієї зустрічі було виникнення нової математичної дисципліни – математичної лінгвістики, предметом якої стала розробка математичного апарату для лінгвістичних досліджень» [8].

У той же час з'ясувалося, що математичний апарат застосовується лише до стійких структур мови, а стійкі далеко не всі з них, завдяки чому мова еволюціонує. «Наша звичайна розмовна мова через властиві їй коливання і невідповідності граматичного й психологічного знаходиться в стані рухомої рівноваги між ідеалами математичної і фантастичної гармонії та у невпинному русі, який ми називаємо еволюцією» [7, с.210]. Мабуть, до подібних еволюційних процесів математичні методи не застосовні. Однак на цій підставі дорікати математиці в тому, що якісь випадки вона не охоплює, не має сенсу. Для опису властивих мові еволюцій потрібні інші, можливо, не математичні засоби. Але саме чітке з'ясування

ролі математичних моделей, і взагалі прагнення до класичного ідеалу теорії, дозволило б ясно відмежовувати в мові «фантастичне» від «математичного» і знаходити ті сфери, де потрібні інші методи.

Отже, відмічені наукові методи і теорії, як і застосовувані там математичні методи, не вирішують усіх завдань в гуманітаристиці. Остання обставина часом трактується як неможливість або істотна обмеженість можливостей строгих методів в гуманітаристиці «Ми безсилі побудувати універсальну математичну модель навіть самого «простого» і «поверхневого» явища духовної культури – явища, яке люди самі викликали до життя і все нові модифікації якого вони постійно породжують. Причина банальна: не можна сконструювати математизовану картину універсуму, яким управляє безліч відносно рівноправних деміургів; хто-небудь з них обов'язково скасує закон, встановлений іншим»[20, с.60]. Якщо це так, то строгі і несурові методи в гуманітаристиці здатні виявити різне, взаємовиключне бачення гуманітарних об'єктів. У такому разі їх можна було б розглядати як взаємодоповнюючі в дусі методологічних ідей Н.Бора. Але проблема науковості гуманітаристики з нестрогими методами залишається.

Очевидно, що чималий простір гуманітарних досліджень не покривається з різних причин математичними та іншими точними методами. Серед них не останню роль відіграє проблема адекватності методу. Вона особливо актуальна, коли методи однієї теорії використовують в рамках іншої. Адекватність методу забезпечується виконанням, принаймні, двох умов. [19, с. 26-51, 65-66]. По-перше, він повинен бути релевантним проблемам відповідної гуманітарної дисципліни, тобто відповідати смислу розв'язуваних у ній завдань. По-друге, він повинен бути дивергентним – істотно відрізнятись по використуванню засобам, тобто застосовувати чужорідну мову і способи вирішення завдань, що не збігаються з тими, які звичні для професіоналів даної галузі знання. Тут простежується аналогія з початковим використанням математики у фізиці. Однак застосування самої математики в гуманітаристиці обмежене, оскільки вона, виконуючи дивергентну умову адекватності, погано виконує релевантну. Математика не виражає чисто людські інтенціональні і телеологічні відносини і не цікавиться відносинами разом з корелятами, в даному випадку, міжособистісними відносинами [4, с.7].

Вимогам адекватності може відповідати будь-яка загальнонаукова теорія, наприклад, теорія інформації та зв'язку, теорія знакових систем та ін. – в силу свого загальнонаукового характеру. Питання тільки в тому, наскільки такі теорії виявляються адекватними і наскільки великий і

істотний масив проблем відповідної гуманітарної дисципліни вони здатні охопити.

Представляються доречними в цьому відношенні загальні теорії систем. Адже немає такої гуманітарної дисципліни, яка не говорила б про системи громадського чи особистого життя та діяльності, системи людських уявлень, системи цінностей і норм, системи соціального управління тощо. Всі вони, так чи інакше, використовують відповідну системну термінологію (поняття надійності, стабільності, центрованості, автономності, регенеративності, ізоморфізму, синтезу систем та ін.). Навіть якщо прийняти тезу В. Дільтея про те, що гуманітарні науки, на відміну від природознавства, не пояснюють, а розуміють, то і в цьому випадку процедура розуміння – це завжди цілісне уявлення об'єкта, а цілісність – одна із системних характеристик, причому така, яка може бути вимірною [16; 4, с.7].

Перевагами перед іншими теоріями систем володіє загальна параметрична теорія систем (ПТС) [15; 14], яка не тільки містить досить строгі визначення всіх згаданих понять, але й встановлює їх кореляції (закономірності), не спираючись при цьому на кількісні уявлення, не завжди цікаві гуманітаристиці. А виконуючи вимогу дивергентності, ПТС використовує формальне неklasичне числення – мову тернарного опису (МТО) [23]. У будь-якій з гуманітарних наук можна виділити системологічну проблематику, яка за допомогою ПТС і МТО може отримати адекватне уявлення і відповідні номологічні пояснення. Якщо ідеалом «гарної» науки залишається кількісний аналіз, то межа наук строгих і не дуже, зберігається, і загальна параметрична теорія систем є одним з можливих шляхів їх зближення [4].

Таким чином, у якості **висновку** можна констатувати, що різні підходи в гуманітарних дослідженнях використовують поняття «метод» у різних смислах. Ті підходи, які орієнтуються на класичні канони науковості, розглядають метод як чітку послідовність дій або використовують строгі теорії як метод. Інші концепції розглядають метод як сукупність не цілком чітких вимог, як нестрогу теорію, деякий кут зору або в іншому розширювальному сенсі, що знижує або виключає науковий статус відповідних гуманітарних знань. Тенденція до розширення впливу перших підходів стикається з проблемою адекватності методу, подолати яку в плані зближення строгих і нестрогих підходів допоможе параметрична теорія систем.

1. Адуев В. Истинное содержание произведения К. Чуковского Мойдодыр. – Режим доступа: <http://www.chukfamily.ru/Kornei/Biblio/Aduev.htm>.

2. Афанасьев А. И. Гуманитарное знание и гуманитарные науки: Монография / А. И. Афанасьев. – Одесса: Бахва, 2013. – 288 с.
3. Афанасьев А. И. Научные методы в гуманитаристике // Вісник Дніпропетровського університету. Науковий журнал №9/2. Т.20 – Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – Випуск 22 (2). – Дніпропетровськ: ДНУ, 2012. – С.253-258.
4. Афанасьев А.И., Цофнас А.Ю. Научный статус гуманитарного знания // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Випуск 561-562. Філософія.– Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. (263 с.). – С.3-8.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 482 с.
6. Бетти Э. Герменевтика как общая методология наук о духе. – М.: Канон+РООИ «Реабилитация», 2011. – 144 с.
7. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 6 т.– Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – С. 5-361.
8. Гладкий А.Ф. Размышления о взаимодействии лингвистики и математики // <http://elementy.ru/lib/164549>
9. Дильтей В. наброски к критике исторического разума // В. Дильтей Наброски к критике исторического разума.– Вопросы философии. –№4. – 1988. – С. 135-152.
10. Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб.: Искусство – СПб, 1998. – С.14–288.
11. Маслак П. и О. Народный учитель страны Дураков. – Режим доступа: <http://burik.com.ru/?p=298>
12. Рикёр П. Что меня занимает последние 30 лет // <http://philosophy.ru/library/gicoeur/last>.
13. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
14. Уёмов А.И., Сараева И.Н., Цофнас А.Ю. Общая теория систем для гуманитариев. – Warszawa: Uniwersitas Rediviva, 2001. – 276 с.
15. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
16. Уёмов А.И., Штаксер Г.В. К проблеме построения измерительной шкалы для определения степени целостности систем // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. 2002. – М.: Едиториал УРСС, 2002. (400 с.). – С. 7- 33
17. Фортунатова О.В. Герменевтический метод Э.Д. Хирша // Культура народов Причерноморья. – Том 39. – Филологические науки. – С. 119-123.
18. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб.: 2000. – 140 с.
19. Цофнас А.Ю. Теория систем и теория познания.– Одесса: Астропринт, 1999. –308 с.

20. Шапир М.И. «Тебе числа и меры нет». О возможностях и границах «точных методов» в гуманитарных науках // Вопросы языкознания, 2005. – № 1. – С.43-62.
21. Шлейермахер Ф. Герменевтика. – СПб.: Европейский дом, 2004.– 242 с.
22. Эко У. Имя розы. – М.: Кн.палата, 1989. – 496 с.– с.435.
23. Uyemov A. I. The ternary description language as a formalism for the parametric general systems theory: Parts 1-3 // International Journal of General Systems. – 1999, vol. 28 (4-5); 2002. – Vol. 31(2); 2003. – Vol. 32(6).